

Коваль-Фучило І.
(Україна)

ТРАДИЦІЯ ГОЛОСІННЯ В ПОХОРОННОМУ РИТУАЛІ СЛОВ'ЯН

Голосіння, плач – традиційний природний спосіб вираження болю з приводу смерті близької людини. Можливо, тому такий жанр зберігся чи не у всіх народів світу. «Звичай голосити над померлим відомий, здається, у всіх народів, від найвіддаленішої давнини, і виражається приблизно в однаковій формі»¹. Людина протягом усієї своєї історії прагнула окультурити своє середовище, свої почуття, тому, природний стихійний вияв жалю за померлим згодом набув певних традиційних загальноприйнятих норм. Цей процес відбувався дуже давно. Найстарші типи голосінь – в асирійській національній епопеї про Гільгамеша, єгипетських папірусах, в давньоеврейській літературі, в індійському епосі «Махабхарата», в «Ілліаді», в грецьких трагіків, в римських поетів – Катула, Вергілія та ін., в скандинавській Едді, в старофранцузькій поемі про Роланда. Голосіння відомі балтійським, фінно-угорським та іншим народам Євразії.

Серед слов'янських народів голосіння збереглися у східних і південних слов'ян. Цікаво, що слов'янські народи, які мають розвинутий героїчний епос, мають і розвинені голосіння. Це пов'язано з тим, що у деяких народів героїчні епічні пісні творилися з похоронних голосінь, де вихвалялись подвиги померлих героїв². Такий зв'язок цих жанрів підтверджують також спостереження Ф. Колесси щодо їх музичної частини: «По своїй формі голосіння виявляють лиш нижчий ступінь того самого рецитацій-

ного стилю, який так буйно розвинувся в думах. Думи в'яжуться із голосіннями також ліричним характером, поетичним висловом, символікою й мотивами»³.

У різних слов'янських народів голосіння розвинені неоднаковою мірою, проте доказів про архаїчність цього жанру у фольклорній системі кожного народу досить багато. «Голосіння над померлим у всіх східних слов'ян обов'язкові, їх вважають необхідним виявом пошанування померлого»⁴. Серед східнослов'янських народів голосіння найбільш розвинені у росіян («плачі», «причетання», «причеты», «вопли», «голошення»). Вони активно побутують не лише у перехідних ритуалах (похорон, весілля). Поширені і так звані «оказіональні» (побутові) плачі на якийсь трагічний випадок. Російським похоронним плачам притаманний епічний характер розповіді. Більшу частину плачу займає оповідь про життя померлого. Ця риса особливо чітко простежується у плачах найвідомішої російської голосильниці Ірини Федосової⁵. Її плачі можна навіть назвати авторськими, проте роль традиційного, усталеного тут має дуже і дуже важливе значення⁶. У похоронному ритуалі виділяють «плачи-оповещання», «погребальные (похоронные) плачи» і «поминальные плачи»⁷.

Майже такою самою популярністю у російській традиції користуються весільні плачі нареченої. Дослідники цього жанру відзначають його традиційність і

© Коваль-Фучило І., 1999.

зовсім незначну ступінь варіативності⁸. Тут важливим і дуже цікавим є той факт, що голосіння нареченої у тексті весільного ритуалу у співставленні з похоронним звучить як певний оксюморон, як голос покійника. Найближче співвіднесеними з похоронними голосіннями у весільному обряді є плачі нареченої-сироти. «Власне плач нареченої-сироти, звернений до покійних батьків, за своїми мотивами і за функціями взагалі не весільний плач, а похоронний /.../, це навіть не «цита-та», не запозичення елементів похоронного обряду в весіллі, а безпосереднє включення в нього цілого обрядового тексту – елемента похоронного і одночасно поминального ритуалу»⁹. Такий стан речей спричинений порушенням правильної послідовності ритуалів. Дії сироти є одночасно виконанням обов'язкових компонентів обряду, яких бракує – ритуальних дій батьків – і в цей же час – завершення похоронного обряду – похорон батьків і їхні поминки¹⁰.

Досить поширені похоронні голосіння і на українській території. Вони зафіксовані на Бойківщині, Поділлі, Гуцульщині, Київщині, Буковині, Чернігівщині, на Курщині, Лубенщині, Харківщині, Херсонщині, Кіровоградщині. На відміну від великих за обсягом російських плачів, українські голосіння характеризуються невеликим об'ємом (як правило 20-30 рядків) і повторюваністю головних мотивів: будження покійника, запитання чого загнівався, хто й чим образив його, опис гробу як підземної, темної хати, опис похорону як вирядження в дорогу, закликання покійника приходити в гості та ін. Така шаблонність будови зовсім не свідчить про нерозвиненість жанру чи про неархаїчність його побутування. «Ще в 1922 р. М. Азадовський висловив припущення, що давньоросійські плачі не були настільки розвинені, як північноросійські в 19–20 ст., що вони були значно ближчі до найбільш лаконічних і простих форм українського

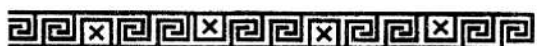
голосіння. Подальше вивчення давньоросійських плачів підтвердили цю гіпотезу»¹¹. Важливим доказом архаїчності традиції голосіння в Україні є також соромицькі голосіння, зафіксовані на теренах Гуцульщини. Ще одним цікавим доказом давності українських похоронних голосінь є вторинне використання їх в обрядах викликання дощу, зафіксовані на Поліссі¹².

Весільні голосіння в Україні не зафіксовані; лише на весіллі сироти, як і в російській традиції, зустрічаються елементи, зокрема голосіння, похоронного ритуалу. Оказіональні голосіння також не мають значного поширення¹³.

У білоруській фольклорній традиції виділяють обрядові (похоронні, поминальні, весільні, рекрутські) і оказіональні (побутові) голосіння. Похоронні голосіння (блр. «голошенія») фіксують всі основні етапи обряду. Так, дослідник В. Сисов виділяє сім частин (ритуально-вербальних комплексів), тобто головних циклів голосінь у похоронному ритуалі:

1. Смерть людини і ритуальні дії першої посмертної години.
2. Приготування до поховання гробу і перенесення в нього померлого.
3. Відвідини рідними і односельцями померлого в його хаті.
4. Винесення гробу з покійником з хати.
5. Похоронна процесія по дорозі на цвинтар.
6. Приготування могили і поховання.
7. Поминальний стіл в день поховання¹⁴.

Ці цикли не відокремлені – мають спільні мотиви, органічно змінюються в процесі обряду. Ще одним дуже цікавим жанром у білоруській традиції є так звані плачі з «зозулею», досить схожі з похоронними голосіннями, зафіксовані в південних районах Псковської обл., а також у прилеглих районах Вітебської (Біло-

русь), Калінінської, Смоленської (Росія) областях. Виконавці, жінки середнього і старшого віку, під гнітом гірких переживань йдуть подалі від людей, в ліс, на болото, в поле, і там, наодинці з собою і з природою, звертаючись до «шерой подружке-кукушке», виплакують, викрикують свій біль¹⁵. У голосіннях з зозулею цікаві, зокрема, два моменти – по-перше, те, що саме голосіння є способом вираження болю (як і в похоронному обряді) – психологічний момент, по-друге, зозуля, яка, за народними віруваннями, тісно пов'язана з підтобичним світом і є одним із головних образів у похоронних голосіннях, тут є також певною мірою замісником конкретної людини, живої чи померлої, – міфологічний момент. Білорусам також відомі голосіння нареченої-сироти на могилі батьків, тобто власне похоронно-поминальні голосіння і не дуже розвинені форми власне весільних голосінь.

У південних слов'ян, як і в східних, традиція голосіння дуже давня і жанрово досить розвинена. Найвідомішою працею, присвяченою болгарським голосінням (блг. «тужачки»), є монографія Кауфманів «Похоронні та інші оплакування в Болгарії» (Софія, 1988). Дослідники виділяють такі основні жанри голосінь: на похованнях і поминках, плачі про Германа (під час посухи, або рідше, щоб припинити дощ, функціонально споріднені з поліськими голосіннями під час викликання дощу), про живих людей (плачі «зажитих»), весільні¹⁶, рекрутські, пародійні¹⁷. У даному переліку особливої уваги заслуговують плачі «зажитих» – голосіння старих чоловіків за собою (пн.-зх. Болгарія), які пов'язані з обрядом «помана» (пн.-зх. Болгарія, сх. Сербія) – поминки за собою, які відбувалися при житті і були спробою припинити тривалість віку, який затягнувся надто довго¹⁸. Такі обряди викликані уявленнями про людську долю як певну «життєву

силу», яку людина повинна вижити протягом свого віку. Якщо хтось вмирає швидше, він є небезпечним, оскільки не вижив своєї сили і може турбувати живих; такими ж небезпечними є і ті, що живуть надто довго, тобто використовують, «заживають» чужого віку. У слов'янській традиції існувало багато способів виправити таке становище¹⁹. Голосіння «зажитих» споріднені із голосіннями полонених²⁰, оскільки і полонених (які перейшли у межі невідомого, а тому «чужого» світу і внаслідок цього набули хтонічних ознак), і «зажитих» не вважали повноправними членами суспільства живих людей, вони були лімінальними (перехідними) істотами, що не належать ні цьому, ні «тому» світові.

Географія побутування голосінь у Сербії така: Чорногорія, Косово, Далматинське Загір'я, пд.-зх. Сербія²¹. Цікавою особливістю сербської традиції похоронного голосіння є чоловічий плач «лелек». Про голосіння чоловіків є згадки і в інших слов'янських народів, але саме у Сербії, зокрема у Чорногорії, чоловічий плач був особливо популярний. Очевидно, це пов'язано з широко розповсюдженими поховальними плачами, в яких оспівували славні діла загиблих за батьківщину, стверджували зв'язок між ними і живими²².

Серед похоронних голосінь сербів виділяють два основні види: «тужбалиці» і «нарицанья». Тужбалиці – це пісні-плачі за померлими, імпровізація на ґрунті традиційних поетичних норм, а «нарицанье» – вираз власного горя. Будь-яка жінка вміє оплакувати («нарицати»), але не кожна вміє тужити²³. «Нарицанье» звичайне, а тужіння особливе, зворушливе і чутливе.

Про архаїчність традиції голосіння у Сербії свідчать відомості про те, що тут існували наймані голосильниці²⁴, а також побутування спільних плачів, коли кожна з трьох жінок складає по рядку текст

голосіння. Ще одним спільним голосінням є тексти, рядки яких почергово складають чоловік і жінка²⁵. Важливо, що традиція спільних оплакувань відома й іншим народам, причому не лише слов'янським²⁶. У росіян, якщо на похороні присутні кілька голосильниць, «вони змінюють одна одну, або голосять разом, в один голос, причому іноді, обнявшись, розхитуються із сторони в сторону»²⁷.

Такі факти, а також багато інших вагомих доказів про обов'язковість голосіння на похороні, свідчать про важливість цього жанру у фольклорній системі слов'ян. Учені погоджуються, що первісно існували похоронні голосіння, а інші види голосінь (весільні, рекрутські, побутові, вторинні форми голосінь) розвинулись із похоронних, що є яскравим свідченням сили цієї традиції.

¹ *Кримський А.Ю.* До історії вивчення російських та українських народних голосінь // *НЕТ.* – 1973. – № 3. – С. 71.

² *Богатырев П.Г.* Некоторые задачи сравнительного изучения эпоса славянских народов // *Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике.* – М., 1960. – С. 230.

³ *Колесса Ф.* Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь // *ЗНТШ.* – 1920. – Т. 130. – С. 4.

⁴ *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 355.

⁵ *Барсов Е.В.* Причитания Северного края // *Плачи похоронные, надгробные и надмогильные.* – Ч. 1. – М., 1872.

⁶ *Базанов В.* О социально-эстетической природе причитаний // *Русская литература.* – 1964. – № 4. – С. 96–99.

⁷ *Андреев Н., Виноградов Г.* Русские плачи // *Русские плачи (причитания).* – Л., 1937. – С. 14–15.

⁸ *Круглов Ю.Г.* Об импровизационном характере свадебных причитаний // *Русская литература.* – 1972. – С. 35–57.

⁹ *Байбурич А.К., Левинтон Г.А.* Похороны и свадьба // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры.* – М., 1990. – С. 87–88.

¹⁰ *Байбурич А.К., Левинтон Г.А.* Похороны и свадьба... – С. 88.

¹¹ *Чистов К.В.* Причитания у славянских и фино-угорских народов // *Обряды и обрядовый фольклор.* – М., 1982. – С. 103.

¹² *Толстой Н.И.* Язык и народная культура. – М., 1995. – С. 83–85.

¹³ Архів ІМФЕ, фонд 1, од. зберігання 204, аркуш 11.

¹⁴ *Сысов В.М.* Белорусские голошения в структуре погребальной обрядности. – Автореферат канд. дис. – Минск, 1993. – С. 11–19.

¹⁵ *Разумовская-Е.Н.* Плач с «кукушкой». Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья (по материалам экспедиции 1971–1981 гг.) // *Славянский и балканский фольклор.* – М., 1987. – С. 160.

¹⁶ Тут, у Родопах, зокрема, відомі голосіння нареченої-сироти на могилі батьків, і разом з тим власне весільні при розлуці з рідними (*Чистов К.В.* *Причитания...* – С. 106.).

¹⁷ *Кауфман Н., Кауфман Д.* Погребальни и други оплакивания в България. – София, 1988.

¹⁸ *Седакова О.А.* Тема «доли» в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал) // *Исследования...* – С. 55–56.

¹⁹ *Седакова О.А.* Тема «доли»... – С. 54–61.

²⁰ *Базанов В.* О социально-эстетической природе причитаний... – С. 81.

²¹ *Микитенко О.О.* Нові видання, присвячені слов'янським голосінням // *НЕТ.* – 1990. – № 3. – С. 86.

²² *Микитенко О.О.* Нові видання... С. 86.

²³ *Микитенко О.О.* Поховальні плачі на території Югославії: етно-фольклорний контекст та особливості жанру // *Слов'янське літературознавство і фольклористика.* – Вип. 18. – К., 1990. – С. 76.

²⁴ *Микитенко О.О.* Сербські голосіння: поетичний та історико-географічний аналіз. – К., 1992. – С. 38.

²⁵ *Микитенко О.О.* Сербські голосіння... – С. 64.

²⁶ *Лавонен Н.А.* О групповом исполнении карельских свадебных причитаний (Заметки собирателя) // *Фольклористика Карелии.* – Петрозаводск, 1987. – С. 91–100.

²⁷ *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография... – С. 355.